

Elektron Kitabxanaların Hüquqi Problemləri

Rasim Mahmudov

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
rasimmahmudov@gmail.com

Xülasə — Məqalədə elektron kitabxanaların hüquqi aspektləri araşdırılır. Müvafiq beynəlxalq təşkilatların elektron kitabxanaların tənzimlənməsi ilə bağlı tövsiyələri analiz edilir. Elektron kitabxanaların əsas hüquqi problemləri təsnifatlandırılır və onların həlli yolları göstərilir.

Açar sözlər — elektron kitabxana; elektron resurs; müəllif hüquqları.

I. GİRİŞ

Elektron kitabxanaların yaradılması və inkişafı informasiya cəmiyyəti quruculuğunun ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Hazırda bütün dünyada milyonlarla kitab və jurnallar, sənədlər, audio-video materiallar, muzey eksponatlarının təsvirləri və intellektual fəaliyyətin digər nəticələri elektron formaya çevrilir. Bəzi proqnozlara görə, artıq 2030-cu ilə kimi dünyada toplanan bütün kitabxana, arxiv və muzey fondları rəqəmsal formaya keçiriləcək.

2005-ci ildə Tunisdə keçirilən informasiya cəmiyyəti məsələləri üzrə ümumdünya sammitində çıxış edən BMT-nin o vaxtkı Baş Katibi Koffi Annan informasiya və bilik resurslarını “daha yaxşı həyata doğru körpü” adlandıraraq, bütün maraqlı tərəfləri həmin resursların hamı üçün əlverişli olması üçün iradə nümayiş etdirməyə çağırmışdır: “Açıqlıq, axtarış hüququ təmin edilmədən informasiya və ideyaların istənilən vasitələrlə əldə edilməsi və mübadiləsi mümkün olmayacaq, bizim qurmaq istədiyimiz informasiya cəmiyyəti isə ölü doğulmuş ideya kimi qalacaq” [1].

Bu baxımdan, müasir kitabxanaların missiyasını belə xarakterizə etmək olar: kitabxana keçmişin anbarından gələcəyin istehsal laboratoriyasına (fabrikinə) çevrilməlidir. Yalnız bu halda kitabxanalar informasiya cəmiyyətində əhəmiyyətli yer tuta bilər.

Kitabxanalar, bir tərəfdən, əsərlərin müəllif hüquqlarını qorumağa məcburdur, digər tərəfdən isə, həmin əsərlərin təhsil, maarifləndirmə və elmi fəaliyyət üçün geniş istifadəsini təmin etməlidirlər. Başqa sözlə, ictimai maraqlarla müəlliflərin mənafeləri arasında incə balans yaratmalıdırlar. Bu dilemma kitabxanaların gündəlik fəaliyyətlərində daim hiss olunur.

II. ELEKTRON KİTABXANALARIN VƏ ELEKTRON RESURLARIN TƏSNİFATI

Elektron kitabxana dedikdə, naviqasiya və axtarış sistemləri ilə təchiz olunmuş müxtəlif elektron resursların nizamlanmış kolleksiyası nəzərdə tutulur.

Elektron kitabxanaların əsasında dayanan prinsip – İskəndəriyyə prinsipi hələ çox qədimdən məlumdur. Bu prinsipin adı qədim İskəndəriyyə kitabxanası ilə bağlıdır.

İskəndəriyyə prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kitabxananın informasiya resursu bir yerdə, bir maddi obyekt (sənəd) şəklində saxlanılır, bütün arzu edənlərin ona giriş imkanları mövcuddur və zəruri halda hər kəs öz ehtiyacı üçün onu nüsxələyə bilər [2].

Elektron kitabxana miqyasına görə lokal və ya qlobal (İnternet şəbəkəsində yaradılan) xarakterli ola bilər.

Yaradılma üsuluna görə kitabxanaların üç tipini fərqləndirmək olar [3]:

1. elektron resursların elektron kitabxana fondunu saxlayanlar tərəfindən yaradılanlar;
2. artıq mövcud olan elektron resurslardan təşkil edilənlər;
3. birinci və ikinci tip resursların birləşməsindən ibarət olanlar.

Resursların tərkibinə görə elektron kitabxanaları iki qrupa bölmək olar: monoresurslu və multiresurslu. Yəni kitabxananın resursları yalnız mətnlərdən də ibarət ola bilər, müxtəlif multimedia resurslarından da.

Elektron resurs dedikdə, informasiya sistemlərində (elektron kitabxanalarda) yerləşdirilən elektron sənədlər başa düşülür. Elektron resurslar kitabxanaların öz fondlarını komplektləşdirmələrində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Elektron resurslar müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatlandırıla bilər. Lakin praktikada əsas meyar kimi resursun ənənəvi (çap) versiyasının olub-olmaması götürülür [4]. Bu göstəricidən asılı olaraq elektron kitab iki növə bölünür:

1. çap nəşrinin elektron versiyası;
2. yalnız elektron (rəqəmsal) formada olan resurslar.

Bununla yanaşı, çap versiyasını çap edən nəşir həmin resursa dair müəyyən hüquqlara malik olur. Müvafiq olaraq, daha əvvəl çap olunmuş nəşri tamamilə və ya qismən təkrar etməklə elektron resursun yaradılmasını təşkil edən şəxs yalnız əsərin müəllifindən deyil, həm də nəşirdən icazə almalıdır.

Elektron resurslar həmçinin informasiyanın təbiətinə (mətn, audio, video, qrafik və s.), istiqamətləndiyi auditoriyaya, yayılma texnologiyasına, istifadəçi ilə qarşılıqlı əlaqəsinə, dövriliyinə, strukturuna, sahibinin hüquqi statusuna və s. görə təsnifatlandırıla bilər.

Elektron resursların yuxarıda qeyd edilən növlərini nəzərə almaqla, ümumiləşdirilmiş təsnifatına aşağıdakıları aid etmək olar:

- elektron jurnallar;
- elektron kitablar;
- referativ-bibliografik verilənlər bazaları;

- sorğu xarakterli verilənlər bazaları (bioqrafiyalar, lüğətlər, ensiklopediyalar və s.);
- statistik informasiyaya aid verilənlər bazaları;
- elektron təsvirlər;
- elektron audio-vizual resurslar;
- kompüter proqramları.

imkanlarının təmin olunmasına dair müddəalar daxil edilməlidir;

- elektron informasiya ödənişsiz olaraq əlyətərli olmalı və müəllif hüquqları ilə qorunan elektron sənədlər şəxsi istifadə və tədris məqsədi ilə maneəsiz şəkildə nüsxələnməlidir.

IFLA hesab edir ki, müəllif hüquqları intellektual fəaliyyəti stimullaşdırsa da, informasiya və ideyalara girişi məhdudlaşdırmamalıdır. Elektron informasiyadakı ideyalar ondan istifadə etmək üçün pul ödəyə bilməyənlər üçün əlyətərli olmalıdır. Kitabxanaçıların və informasiya istifadəçilərinin hüquqlarını müəyyənəşdirən, intellektual mülkiyyət sahiblərinin maraqlarını nəzərə alan dəqiq normaların olmaması informasiya baxımından zəngin və yoxsul olanlar arasında uçurumu dərinləşdirir. Ona görə də IFLA elektron və çap formasında olan informasiyanın istifadəsi məqsədi ilə bərabər imkanların təmin olunması üçün Bern Konvensiyasında və digər müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə, eləcə də, milli qanunvericiliklərdə müəyyən olunmuş müəyyən normaların dəyişdirilməsini təkid edir.

III. BEYNƏLXALQ ÇAĞIRIŞLAR

Hazırda elektron kitabxanaların hüquqi problemləri İnformasiya Cəmiyyəti məsələləri üzrə Ümumdünya Sammitinin, UNESCO-nun, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının, Avropa Birliyinin, Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları və Təşkilatları Federasiyasının (*The International Federation of Library Associations and Institutions, IFLA*) və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzindədir.

Avropa Şurası tərəfindən 1999-cu ildə kitabxana qanunvericiliyinə dair Tövsiyələr qəbul edilmişdir. Həmin sənəddə kitabxanaların mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynadıqları, informasiya cəmiyyətinin mühüm və müstəqil təsisatları olduğu qeyd edilir [5].

Tövsiyələrdə həmçinin aşağıdakılar göstərilir:

- ✓ müəllif hüquqlarına dair qanunvericilikdə kitabxanalar informasiyaya sərbəst girişi təmin etməklə ictimai funksiyaları yerinə yetirən təşkilat rolunu oynayır;
- ✓ kitabxanalar lisenziyalara və digər razılaşmalara əsasən, informasiyanı təqdim etməlidirlər;
- ✓ kitabxanalarda şəxsi istifadə üçün nüsxələmə müəllif hüquqlarını pozmur.

Son illər Avropa Birliyində İnformasiya cəmiyyətində müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların ayrı-ayrı aspektlərinin harmoniyalaşdırılması haqqında Direktiv layihəsi fəal şəkildə müzakirə edilir.

IFLA da kitabxanaların hüquqi problemlərinin həllinə mühüm töhfələr verməkdədir [6]. 1997-ci ildən bu qurumun nəzdində müəllif hüquqları və digər hüquqlarla bağlı komitə fəaliyyət göstərir. Komitənin əsas vəzifəsi dünyada kitabxana qanunvericiliyinin inkişafına dair informasiya toplamaq, lisenziyalaşdırma problemlərini öyrənmək, elektron sistemlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar şəxsi həyatın toxunulmazlığının qorunması, müəllif hüquqlarının, informasiya təqdimatının dəqiqliyinin və etibarlılığının qorunmasıdır.

IFLA-nın 1996-cı ildə keçirilən 62-ci baş Konfransında bu qurumun elektron mühitdə müəllif hüquqlarının qorunması ilə bağlı rəsmi mövqeyi açıqlanmışdır [7]:

- elektron informasiyaya əlyətərliyin təmin olunmasında kitabxanalar əsas rola malik olmalıdırlar;
- Ədəbi və Bədii Əsərlərin Qorunması haqqında Bern Konvensiyasına və digər müvafiq beynəlxalq müqavilələrə əsasən, milli qanunvericiliklərə elektron və çap informasiyasından bərabər istifadə

IV. ELEKTRON KİTABXANALARIN ƏSAS HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Elektron resursların istehsalı, yayılması və istifadəsi kitabxanalarda bir sıra yeni hüquq münasibətlərinin meydana gəlməsinə səbəb olub.

Cəmiyyətin maraqları, elm və təhsilin inkişafı naminə intellektual mülkiyyət hüquqları sisteminin məhdudlaşdırılması üçün bir sıra əsaslar mövcuddur. Lakin hələlik kitabxanalara, təhsil müəssisələrinə və istifadəçilərə intellektual mülkiyyət obyektini sayılan informasiyaya sərbəst daxilolma hüquqlarını reallaşdırmağa imkan verən hüquqi mexanizm yaradılmayıb. Müvafiq mexanizmlərin yaradılması üçün hökmən elektron resurs və kitabxana yaradıcılarının, müəlliflərin maraqları nəzərə alınmalıdır.

İlk növbədə, elektron kitabxanalar, avtomatlaşdırılmış elektron mərkəzlərin yaradılarkən meydana çıxan münasibətlər kitabxanaların elektron resursların xüsusi fondlar kimi komplektləşdirilməsi və istifadəsi ilə bağlı məsuliyyətini və vəzifələrini müəyyən edir. Elektron sənədlərin təşkili və emalı, onların uçotu, saxlama sisteminin inkişafı və kitabxanalararası mübadiləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buraya elektron sənəd fondlarının istifadəsi və təhlükəsizliyi ilə bağlı münasibətlər də aiddir. Həmin münasibətlər müvafiq iqtisadi, texniki, təşkilati-hüquqi problemlərin həllini tələb edir.

Elektron sənəd istifadəçilərinə kitabxana-informasiya xidmətlərinin göstərilməsi zamanı meydana çıxan münasibətlər bir neçə qrupu birləşdirir [8-10]:

Birinci qrup kitabxana subyektlərinin – kitabxana əməkdaşlarının və istifadəçilərinin hər bir vətəndaşın informasiyanın axtarışı və əldə edilməsi, fondlardan, kataloqlardan, kartotekalardan, bazalardan və verilənlər banklarından istifadə ilə bağlı konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş vəzifələrini müəyyən edir.

İkinci qrup kitabxanaların və onların struktur bölmələrinin istehlakçıya zəruri informasiyanı və nəşrləri təqdim etməklə bağlı vəzifələrini və məsuliyyətini müəyyən edir.

Üçüncü qrupa informasiya yarananlarla (müəlliflərlə) müəlliflər və kitabxanalar arasında yaranan münasibətlər aiddir.

Dördüncü qrup münasibətlərə kitabxanaların keyfiyyətsiz, yalan informasiyanı yaratmaqla bağlı məsuliyyəti daxildir.

Göstərilən problemlərin həlli üçün dövlətin qeyd edilən münasibətlərin tənzimlənməsinin düzgün hüquqi rejiminin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Belə ki, müvafiq hüquqi rejim müəlliflər tərəfindən əsərlərin yaradılmasını stimullaşdırmalı və onların cəmiyyətdə geniş yayılmasını (o cümlədən kitabxanalar vasitəsi ilə), həmçinin müəlliflərin, nəşirlərin, kitabxanaçıların və istifadəçilərin maraqlarını təmin etməlidir.

Hazırda dünya praktikasında, o cümlədən Azərbaycanda müəllif hüquqlarına dair mövcud normativ-hüquqi aktlarda həmin münasibətlər lazımi şəkildə tənzimlənmir. Bundan başqa, elektron resursların beynəlxalq səviyyədə unifikasiya olunmuş şəkildə, yəni vahid formada hüquqi statusu müəyyən edilməyib.

Mövcud qanunvericilik sistemləri müəlliflər, nəşriyyatlar və kitabxanalar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən vahid hüquqi rejim yaratmır. Buna görə də kitabxanalar aşağıdakı problemlərlə üzləşirlər [8, 11, 12]:

- istifadəçilərin elektron sənəd fondlarına sərbəst girişinin və onların müəllif və nəşriyyatların hüquqlarını pozmadan müvafiq sənədləri onlayn və oflayn rejimlərdə nəsxələmələrinin təmin edilməsi;
- elektron kitabxanaların yaradılmasının və fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi;
- kitabxanaların – elektron resurs yarananların və yayanların müəllif hüquqlarının qorunması;
- nüsxələmənin həcmində dair məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması;
- kitabxana istifadəçilərinin (oxucularının) elektron sənədlərə sərbəst giriş hüquqlarının qorunması;
- şəbəkələrdə təqdim edilən elektron sənədlərin qorunması (markirovka, kriptografiya, rəqəmsal obyektlərin identifikator sistemi).

Hazırda Azərbaycanda bir sıra elektron kitabxanalar mövcud olsa da, onların fəaliyyəti qanunla tənzimlənmir. Belə ki, “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunda elektron kitabxanaların yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı spesifik məsələlər öz əksini tapmayıb [13]. Ona görə də, elektron kitabxanaların fəaliyyətinin leqallaşdırılması üçün qanunvericilik və təşkilati səviyyələrdə müəyyən işlər görmək lazımdır. O cümlədən elektron kitabxanaların müvafiq dövlət

qurumunda akkreditasiya olunması və ya qeydiyyatdan keçməsi vacibdir.

NƏTİCƏ

Elektron kitabxanalar informasiya cəmiyyətinin atributlarından biri sayılır. Belə ki, informasiya cəmiyyətinin əsas hədəflərindən biri vətəndaşların informasiyaya əlverişliliyinin təmin olunmasıdır. Vətəndaşların informasiya təminatında isə elektron kitabxanalar xüsusi rol oynayır. İnformasiya cəmiyyətinin prioritet hüquqi məsələlərindən biri də intellektual mülkiyyətin qorunmasıdır. Çünki informasiya cəmiyyətində bilik, yaradıcı əmək əsas strateji məhsula çevrilir. Elektron kitabxanaların inkişafı və vətəndaşlara keyfiyyətli xidmət göstərməsi üçün zəruri hüquqi mühit yaradılmalıdır. Həmin hüquqi mühit vətəndaşların informasiya hüquqlarını təmin etməklə yanaşı, yaradıcı əməyi, informasiya və bilik istehsalını da stimullaşdırmağa qadir olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- [1] www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005_ch2.shtml
- [2] F.Papy, Digital Libraries. John Wiley&Sons, 2013, 303 p.
- [3] L. A. Tedd, J. A. Large, Digital Libraries: Principles and Practice in a Global Environment. Walter de Gruyter, 2005, 280 p.
- [4] А.И. Земсков, Электронная информация и электронные ресурсы. Публикации и документы, фонды и библиотеки. Москва : Фаир, 2007, 528 с.
- [5] www.dlong.eu/uploads/External%20Publications/HLG%20Final%20Report%202009%20clean.pdf
- [6] www.ifla.org
- [7] www.ifla.org/acquisition-collection-development/conferences-workshops
- [8] IFLA, Ключевые проблемы развития коллекций электронных ресурсов: руководство для библиотек. IFLA, 2012, 38 с.
- [9] Лукьянов Р. Л. Юридическая организация деятельности электронных библиотек // Межотраслевая информационная служба. N 4. 2011, <http://rd.feb-web.ru/lukianov-11-1.html>
- [10] D. Kallinikou, M. Papadopoulos and A. Kaponi, Intellectual Property issues for digital libraries in the Internet networked public sphere, 8th International Conference of Computer Ethics: Philosophical Enquiry, IONIAN UNIVERSITY – INSEIT, Corfu, Greece, June 26-28, 2009, Ionian Academy, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?rep=rep1&type=pdf&doi=10.1.1.206.440>
- [11] I.Iglezakis, E-Publishing and Digital Libraries: Legal and Organizational Issues: Legal and Organizational Issues, IGI Global, 2010, 552 p.
- [12] EC, Legal issues for digital libraries, University of Boras, 2015, 20 p.
- [13] www.e-qanun.az/framework/5041